

על שערי הר־הבית בכתבי יוסף בן־מתתיהו ובמסכת מידות

יצחק מגן

תיאור הר־הבית, מידותיו, שעריו וחלקיו השונים מובאים בשני המקורות המרכזיים של ימי בית שני: יוסף בן־מתתיהו, שתיאורו מושתת על היכרות אישית ממושכת, כבן ירושלים ממשפחת כוהנים, גם אם כתב כמרחק זמן, כשהר־הבית חרב כבר; והמשנה, בעיקר מסכת מידות, שאף היא מבוססת ומהימנה ביותר, אולם גם היא נערכה ונחתמה זמן רב למדי לאחר החורבן. לעומת תיאור המונוליתי של יוסף בן־מתתיהו, יש במשנה סתירות וחילוקי־דעות בדבר הפרטים, אותם היא מוסרת כמחלוקת חכמים; במקרה אחד אף מודה ר' אליעזר בן יעקב הראשון — הוא המקור העיקרי למסכת מידות (יומא טז ע"א; ירושלמי, יומא ב ה) — ששכח שימושן של שתי לשכות (מידות ב ה; ה ד).¹

אחד הנושאים העיקריים השנויים במחלוקת בין שני מקורות אלה הוא מנינם וסידורם של שערי הר־הבית. הפער בין שני התיאורים תמוה, שהרי אפשר לטעות בשימושה של לשכה או פרט כלשהו, אבל כיצד אפשר לחלוק בנושא מרכזי וברור כמו שערי הר־הבית, ובייחוד בחומה המערבית, מה גם שבזמן חתימת המשנה ראו עדיין את שרידי השערים, לפחות בחומה המערבית. לכירורה של פרשה זו מוקדש מאמר זה.²

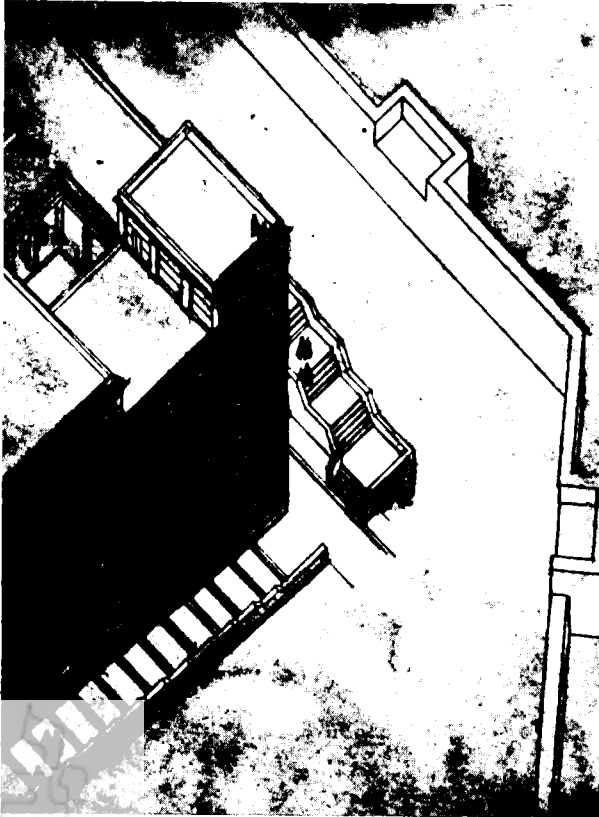
דברי יוסף בן־מתתיהו

יוסף בן־מתתיהו מספר בקדמוניות היהודים, טו, 410-411:

בחלקים המערביים של החומה ניצבו ארבעה שערים: אחד שפניו אל ארמון המלך דרך העמק שבאמצע שנחצה לשם מעבר; שניים אל הפרבר, והשער האחרון אל שאר העיר ונפרד (ממנה) על־ידי מדרגות רבות (שירדו) למטה אל העמק וממנו שוב למעלה אל מעלה (העיר). שכן היתה העיר שוכנת אל מול בית־המקדש בצורת תיאטרון והיתה מוקפת עמק עמוק מצד דרום כולו. ואשר לצד הרביעי של חומת בית־המקדש, שפנה דרומה, גם בו היו שערים באמצע ועל־

1 ר' אליעזר בן יעקב היה מן החכמים של דור החורבן שהמשיך פעילותו אחרי החורבן. ראה: י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים ותל־אביב 1957, עמ' 31 ואילך.

2 לא הקפנו כאן גם מקצת הספרות שנכתבה על סוגיה זו, הן בידי פרשני המשנה הן בידי היסטוריונים ביקורתיים וארכיאולוגים. ראה, למשל, מאות הערכים הביבליוגרפיים על הר־הבית (שאפשר אף להוסיף עליהם) אצל: י' שכטר, ירושלים לדורותיה, שני פרקי ביבליוגרפיה, ירושלים תשל"ו, עמ' 21-98. לפי שעה העדפתי להביא בקצרה ובמרוכז את עיקר הפתרון ליישוב הסתירה כביכול שבין המקורות.

שחזור גרם-המדריגות של השער המזרחי של הבאסיליקה

שרידי קשת ופתח כפול בחומה המזרחית של הר-הבית. שער זה שימש כניסה מונומנטאלית לבאסיליקה

ידו הסטיו המשולש של המלך, שנמשך באורכו מהעמק המזרחי עד לעמק המערבי (תרגום א' שליט).³

יוסף מתאר אפוא בחומה המערבית ארבעה שערים. בדרום הוא מזכיר 'שערים באמצע'; אין בתיאורו שער או שערים במזרח ובצפון.

לגבי השער הצפוני יש הרואים⁴ כנאמר במלחמות, ב' 537 — וגם התכוננו לשלוח אש בשער הר הבית' — את עובדת קיומו של שער בצפון: כיוון שקסטיוס גלוס תקף מצפון חייב היה להיות שער בחומה זו. אולם כנגד זאת יש לומר כי תיאור הקרב מגומגם כאן ביותר ולא ברור היכן תקף גלוס. גם מבחינה ארכיאולוגית אין הוכחה לקיומו של שער בקטע זה.

בניגוד לצפון, סתומה התמונה הארכיאולוגית פחות בצד מזרח. לא ניזקק כאן להשערות על מקומו של שער באיזור שער-הרחמים (שער הכהן).⁵ אלא לממצא שאינו מוטל בספק — שרידי

3 מן הראוי לציין שאין תיאור זה חוזר במקבילה שבמלחמות היהודים ליוסף בן-מתתיהו.

4 א' שליט, הורדוס המלך, ירושלים תשכ"ד³, עמ' 199.

5 J. Simons, *Jerusalem in the Old Testament*, Leiden 1952, pp. 371, 405; C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas*, II, 1935, p. 41; Ch. Warren & C.R. Conder, *The Survey of Western Palestine, Jerusalem*, London 1884, pp. 141-142

קשת בקטע המזרחי של החומה, כפינה הדרומית־המזרחית, כנגד קשת רובינסון. כאן נמצאה ראשיתה של קשת ששולבה היטב בכנייה ההורדוסית ומעליה שרידים של פתח כפול. גם שער זה אינו נזכר בדברי יוסף בן־מתתיהו וקשה לקבל את הזיהוי של אבי־יונה עם 'כבש שעיר' שפנה לעבר מדבר־יהודה.⁶ נראה אפוא שהזכרת 'כבש שעיר' ו'פרה' יחד כמשנה (ראה להלן) מכוונים לאותו שער שעמד במקום אחר (וראה להלן), ולא־דווקא לשערים נפרדים. שער זה שלפנינו שימש כניסה מונומנטאלית לבאסיליקה, בדומה לשער שמעל קשת רובינסון.⁷

בקטע הדרומי של הר־הבית מזכיר יוסף, כאמור, 'שערים באמצע', וקושר אותם לסטיו המשולש של המלך — הוא הבאסיליקה — שנמשך מן העמק המזרחי עד לעמק המערבי. בחפירות שנערכו למרגלות הר־הבית* מדרום, נאסף מידע רב על שני שערים הנקראים השער 'המשולש' והשער 'הכפול'. מתברר שניצבו כאן שני שערים מימי בית שני. מולם — נחשפו גרמי־מדריגות שהובילו אליהם. עולה אפוא שתיאורו של יוסף את שערי הקטע הדרומי של הר־הבית מדויק, ותואם את המציאות הארכיאולוגית.

בקיר המערבי של הר־הבית מספר יוסף בן־מתתיהו על ארבעה שערים. תיאורו מצפון לדרום, אך אנו נערוך את הבדיקה מדרום לצפון.

והשער האחרון אל שאר העיר ונפרד (ממנה) על ידי מדריגות רבות (שירדו) למטה אל העמק וממנו שוב למעלה אל מעלה (העיר) — העיר הנזכרת כאן היא העיר העליונה, כפי שמסתבר מהמשך הדברים, והשער הנרון עמד מעל קשת רובינסון. בחפירות הוברר שהקשת אינה חלק מגשר אלא שריד של גרם־מדריגות שקישר בין הבאסיליקה לבין הרחוב המערבי, שנבנה למרגלותיו, ובאמצעות רחוב עלה לכיוון העיר העליונה (הרובע היהודי).⁹

אחד מן השניים אל הפרבר הנזכרים כאן, הוא שער ברקלי כנראה.¹⁰ הנמצא מתחת לשער־המוגרכים של ימינו וקטע ממשקופו נראה כיום מדרום לרחבת הכותל. השער השני קשה יותר לאיתור, וייתכן שהיה במקומו של השער המכונה 'שער וורן',¹¹ והוא עומד מצפון לכותל המערבי; מכל מקום ברור כי שער זה צריך להיות צפוני ככל האפשר כדי שישירת את השכונות הצפוניות של ירושלים. מה גם שהשער בחומה הצפונית (שער טָדִי) יצא כנראה מכלל שימוש בהמשך התקופה.¹²

6 מ' אבי־יונה, 'בית המקדש השני', מ' אבי־יונה (עורך), ספר ירושלים, א, ירושלים תשט"ז, עמ' 417.

7 שמא היה גשר זה הרוס (אולי בימיו של סאבינוס, מלחמות ב, 51), כאשר תיאר יוסף בן־מתתיהו את הר־הבית.

8 ב' מזר, 'החפירות ליד הר הבית', קדמוניות, ה (תשל"ג), עמ' 75-81. ראה גם: וורן וקונדר (לעיל, הערה 5), עמ' 166-165.

9 חלקו של רחוב עולה נחשף ליד קשת רובינסון. ראה: ב' מזר, 'החפירות הארכיאולוגיות ליד הר הבית', ארץ־ישראל, י, ירושלים תשל"א, לוח יא, וכן ציור 13 מספר 23. המשכו של רחוב זה נחשף בחפירות הרובע: נ' אביגד, 'החפירות ברובע היהודי של העיר העתיקה בירושלים', קדמוניות, ה (תשל"ג), עמ' 96.

10 W. Wilson & Ch. Warren, *The Recovery of Jerusalem*, London 1871, pp. 118-131; וורן וקונדר (לעיל, הערה 5), עמ' 189-191; J.T. Barclay, *The City of the Great King, or Jerusalem as it was, as it is*, 191-189; Philadelphia 1858, p. 487

11 סימונס (לעיל, הערה 5), עמ' 425; וילסון וורן, שם, עמ' 117. שער זה אפשר לראות כיום בחפירות של משרד הדתות. על־פי צורתו ושילובו בחומה נראה בבירור שהוא מאוחר, אולי ביזאנטי. ייתכן שבמקום זה עמד שער בימי בית שני.

12 לאפשרות אחרת ראה: ח' אלבק, ששה סדרי משנה, סדר קדשים, ירושלים ותל־אביב תשט"ז, עמ' 318: 'לא היו נכנסים ויוצאים בו אלא לפרקים'. הוא משווה לכאן את הנאמר במשנה ט, בסוף הפרק: 'במסכה ההולכת תחת החיל יוצא והולך לו בטדי'.

על השער האחרון בצד מערב – הוא הראשון בתיאור יוסף בן־מתתיהו – נאמר כי הוא 'אחד שפניו אל ארמון המלך דרך העמק שבאמצע שנחצה לשם מעבר'. נראה שכוונת הדברים לארמון החשמונאים שעמד לא רחוק מן הכסיסטוס;¹³ המלך הנזכר הוא אולי אגריפס השני, שהשתמש בארמון עד לתקופה מאוחרת.¹⁴ הוכחה לכך עולה ממלחמות, ב, 344, שם נאמר כי כאשר אסף אגריפס את העם כדי למנוע אותם לצאת למרד נגד פלורוס, 'ועמד במקום רואים על יד אחותו לפני ארמון החשמונאים, הבנוי ממעל ללשכת הגזית לעבר העיר העליונה וגשר חיבר את המקדש אל הגזית'. ברור אפוא הקשר והקרבה בין הגשר לבין ארמון המלך אגריפס. גשר זה נזכר שוב במלחמות, ו, 325, שם מתואר כיצד חצץ יוחנן בין טיטוס ואנשיו לבין שמעון. זה הגשר שחיבר את העיר העליונה ואת הר־הבית, וקשת וילסון היא השריד שלו.¹⁵

מן הדברים שלעיל עולה התאמה בין תיאור יוסף בן־מתתיהו את שערי הר־הבית לבין הממצא הארכיאולוגי. מסתבר אפוא שהתאמה זו אינה עומדת במבחנה של המשנה, ועיקר הפער טמון בין הממצא הארכיאולוגי לבין המשנה ולא רק בינה לבין התיאור המלולי של יוסף בן־מתתיהו.

התיאור במשנה

במסכת מידות א ג נאמר:

חֲמֵשֶׁה שְׁעָרִים הָיוּ לְהַר הַבַּיִת: שְׁנֵי שְׁעָרֵי חֲלָדָה מִן הַדְרֹם, מְשֻׁשִׁין כְּנִיסָה וְיִצְיָאָה; קִיפּוּנוֹס מִן הַמַּעְרָב, מְשֻׁשִׁים כְּנִיסָה וְיִצְיָאָה; טְדֵי מִן הַצְּפוֹן, לֹא הָיָה מְשֻׁשִׁים כְּלוּם; שְׁעַר הַמְּזוּרְחִי עָלֶיךָ שׁוֹשֵׁן הַבִּירָה צוֹרָה, שָׁבוּ כִּהֵן גְּדוֹל הַשׁוֹרֶף אֶת הַפְּרָה, וּפְרָה וְכָל מְסַעְדֶּיהָ, יוֹצְאִים לְהַר הַמִּשְׁחָה.

תיאור זה מעורר אִמּוֹן רב, גם משום שנקבע מראש מספר השערים, חמישה – שניים מצד הר־הבית, אחד במערב, אחד בצפון ואחד בחומה המזרחית – וגם משום שנמסר שמו של כל אחד מהם. את בדיקתנו נפתח במזרח.

שער המזרח נזכר עוד פעמיים במשנה:

וְכַבֵּשׁ הָיוּ עוֹשִׂים מִהַר הַבַּיִת לְהַר הַמִּשְׁחָה, כַּפִּין עַל גְּבֵי כַּפִּין, וְכַפָּה כְּגַד הָאֵטָס, מִפְּנֵי קֶבֶר הַתְּהוֹם, שָׁבוּ כִּהֵן הַשׁוֹרֶף אֶת הַפְּרָה, וּפְרָה, וְכָל מְסַעְדֶּיהָ יוֹצְאִין לְהַר הַמִּשְׁחָה (פרה ג 1).

כַּבֵּשׁ פְּרָה וְכַבֵּשׁ שְׁעֵיר הַמִּשְׁתַּלַּח... (שקלים ד ב).

מסתבר אפוא מן המשנה במסכת מידות כי על השער מצוירת היתה צורת שושן הבירה, ואפשר אולי

13 מ' אבייונה, 'הארכיאולוגיה והטופוגרפיה של ירושלים בימי הבית השני', ספר ירושלים (לעיל, הערה 6), עמ' 318.

14 לענין בניית קיר מעל העזרה כדי להסתיר את עבודת המזבח מפני אגריפס ראה: קדמוניות, טו, 189-191.

15 אבייונה (לעיל, הערה 6), עמ' 317. למסקנה זו נוטה גם: ב"צ לוריא, 'השער המערבי', בית מקרא, לה (תשכ"ה). ראה: ורן וקונדר (לעיל, הערה 5), עמ' 195-197. אין לקבל דעתו של ורן שקשת זו יש לתארך למאה החמישית. לימי קונסטנטינוס או יוסיטיאנוס. לדעתי, אין גם שחר להנחה שהקשת אומיית; ראה: מ' בן־דב, 'המבנים מתקופת בית אומייה ליד הר הבית', ארץ־ישראל, י, ירושלים תשל"א, הערה 19. שילובה של הקשת בחומה המערבית של הורדוס נראה בכירור.

להסיק מכאן על קדמותו, לפי שזכר העלייה מבבל קרוב היה עדיין ללב הבונים. על קדמותו של קטע חומה זה למדים גם מדברי יוסף בן־מתתיהו: העם המובטל ממלאכה ביקש לבנות את הסטיו המזרחי, אשר 'אורכה של כל אבן עשרים אמה וגובהה שש אמות — מפעלו של שלמה המלך, הראשון שבנה את המקדש כולו' (קדמוניות, כ, 219). מאורע זה התרחש בימי נציבותו של אלבינוס (62-64 לספירה) ומכאן שהקיר המזרחי לא חודש בידי הורדוס, ושערהכהן עמד שם ללא שינוי מאז בניין הקיר ועד לחורבן. השער שימש רק לשריפת הפרה בהר־המשחה, פעולה מוגבלת ביותר, והמשנה ציינה שבע פרות בלבד מימי משה ואילך (פרה ג ה). ברור אפוא שרוב הזמן היה שער זה סגור, ואולי נסתם בראשית המרד. המסקנה היא אפוא ש'שער שושן' קדום מאוד ושימושו נדיר. מכאן אפשר אולי להבין מדוע לא נזכר בדברי יוסף בן־מתתיהו. בצפון היה 'שער טדי',¹⁶ הנזכר גם במקומות אחרים במשנה:

כָּל הַשְּׁעָרִים שֶׁהָיוּ שָׁם [בהר־הבית], הָיוּ לְהֵן שְׁקוּפוֹת, חוּץ מִשְׁעַר טְדִי, שֶׁהָיוּ שָׁם שְׁתֵּי אֲבָנִים מְשׁוֹת זֹו עַל גַּב זֹו (מידות ב ג).

אָרַע קָרִי בְּאֶחָד מֵהֶם, יוֹצֵא וְהוֹלֵךְ לוֹ בְּמִסְבָּה הַהוֹלָכֶת תַּחַת הַבִּיָּרָה, וְהַנְּרוֹת דּוֹלְקִים מִכָּאן וּמִכָּאן, עַד שֶׁהוּא מְגִיעַ לְבֵית הַטְּבִילָה. רַבִּי אֱלִיעֶזֶר בֶּן יַעֲקֹב אָמַר: בְּמִסְבָּה הַהוֹלָכֶת תַּחַת הַחֵיל יוֹצֵא וְהוֹלֵךְ לוֹ בְּטְדִי. (מידות א ט).

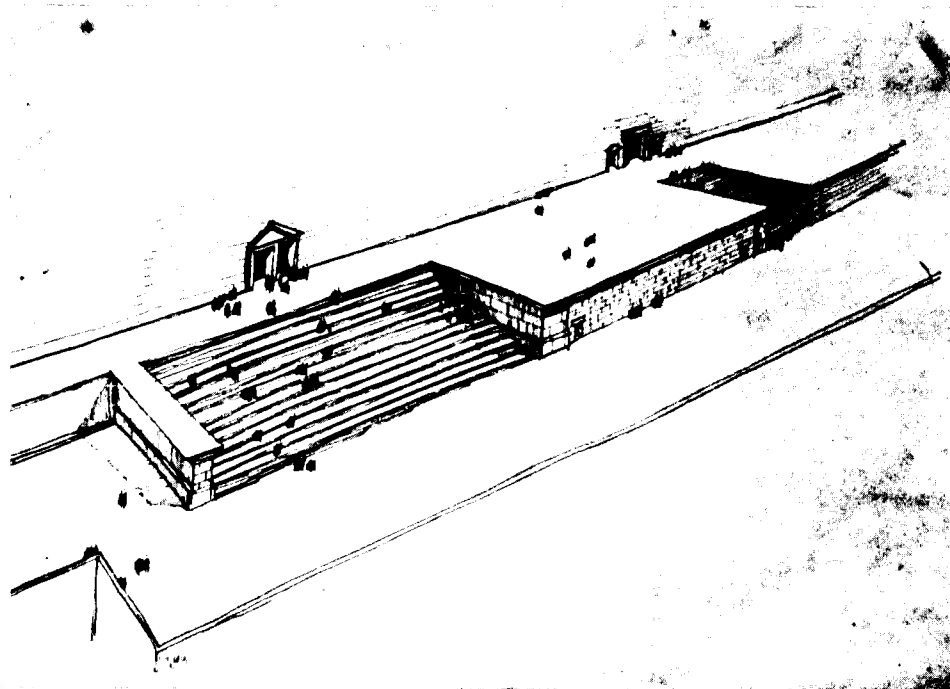
שער טדי אפוא 'לא היה משמש כלום', ואם לא היה משמש אמנם אין תימה מדוע לא הזכירו יוסף בן־מתתיהו (וראה להלן). עולה גם כי לכל השערים היו משקופים, להוציא שער טדי, שהיו לו שתי אבנים מוטות זו על גבי זו. טעמו של שינוי זה לא התברר.¹⁷ במערב מזכירה המשנה את שער קיפונוס.¹⁸ אפשר שאין זה אלא השער או הגשר שהולך להר־הבית בתקופה הפרה־הורדוסית ונזכר בפרשת המלחמה בין פומפיוס לבין אריסטובולוס: 'הללו גם הקדימו ותפשו את בית המקדש והרסו את הגשר הנטוי אל העיר והתכוננו למצור' (קדמוניות, טו, 58). מתוך תיאור הקרב והמצור עולה בבירור שהיה עמק בין הר־הבית לבין העיר העליונה, והגשר האמור גישר עליו והקל את הגישה להר־הבית. מכיוון שנהרס נאלצו חיילי פומפיוס לעמול קשה בבניית סוללה ולפרוץ להר־הבית. פירים שנחפרו בסמוך לחומת המערב של הר־הבית מגלים את עומק הגיא הטבעי שחצץ בינו לבין העיר העליונה.¹⁹ האפשרות היחידה להיכנס אל הר־הבית מצד מערב היתה על־גבי גשר וכיוון שמוזכר גשר אחד, סבירה ההנחה שהיה אמנם אחד בלבד. הזכרתם

16 לדעת אבייונה (לעיל, הערה 6, עמ' 414), שער זה בא במקומו של שער־הצאן. אין לדעת מה מקור השם טדי. אך נראה שמדובר היה בשם איש. וראה: ש' קרויס, ספר היובל ללוי גינצבורג, תש"ו, עמ' שצא-שצט, מקור השם טדי — שדי' ש' קליין, ארץ יהודה, ירושלים תרצ"ט, עמ' 124 — השם טדי הוא שם איש, בדומה לקיפונוס וניקנר.

17 אבייונה, שם, עמ' 414. אבייונה מציין שקירוי מסוג זה מזכיר את שער־האריות שבמיקני ואת שערי הקברות במגידו. יש בכך משום הוכחה לקדמותו של שער טדי, אך נראה שההקבלה הארכיאולוגית מרחיקה מדי.

18 יש סוברים שהשם מכון לשמו של הנציב קופוניוס (6-9 לספירה). ראה, למשל: קליין, שם, עמ' 124: 'אולי עשה טובות לירושלים ואולי נידב את השער ולכן כיבדוהו וקראו אותו על שמו'. ראה גם: F.J. Hollis, *The Archaeology of Herod's Temple*, London 1934, p. 245.

19 פיר אחד נחפר על־ידי משלחת מזר מצפון לקשת רובינסון ופיר שני על־ידי ורן (לעיל, הערה 5), עמ' 197-198.

שחזור שערי חולדה שבחומה הדרומית

גרסה המדריגות לשער חולדה הכפול

של שער אחד וגשר אחד תואמת כנראה את הנאמר במשנה: 'קיפונוס מן המערב משמש כניסה ויציא'. לגשר ממערב היתה כנראה גם משמעות דתית,²⁰ משום שבעיות של טומאת מתים חייבו בניית גשר. גשר זה גם קישר בין המקדש לבין הארמון החשמונאי, והמלכים-הכוהנים שמרו בלי ספק על הלכות טומאה וטהרה בגלל היותם משרתים בקודש. טומאה וטהרה בהקשר לגישה להרה"בית נרמזים באיגרת אריסטיאס קו: 'המעברות הללו הם למעלה מן הדרך ומרוחקים הן מן הדרך הרבה לכלתי יגעו החיים בטהרה ככל דבר אסור'. נראה שמרומז כאן בפירוש גשר ששימש את ההולכים בטהרה, ושמה כוונת הדברים לאותו גשר שאנו מבקשים לזהות עם שער קיפונוס. בדרום מספרת המשנה על שערי חולדה. זהו הקטע היחיד בו אין חילוק בין תיאור יוסף בן-מתתיהו לבין תיאור המשנה. נראה שמדובר כאן בשני השערים הקדומים ביותר של הרה"בית שקישרו אותו עם 'העיר'. הקשר אל העיר, הן בימי בית ראשון²¹ (עד המאה השביעית) והן בתקופה הפרסית וההלניסטית הקדומה, חייב היה להיות בדרום, שהרי העיר היתה מצומצמת בשטחה והשתרעה בעיקר מדרום להרה"בית. יתירה מזאת: הכניסה מדרום והימצאותם של שני שערים דווקא בקיר זה מעוגנת במסורת קדומה:

כָּל הַנִּכְנָסִין לְהַר הַבַּיִת, נִכְנָסִין דֶּרֶךְ יָמִין, וּמִקִּיפִין נְיוֹצְאִין דֶּרֶךְ שְׂמָאל, חוּץ מִמֵּי שְׂאֲרְעוּ דְכָר, שְׂהוּא מְקִיף לְשְׂמָאל. 'מֵה לֶךְ מְקִיף לְשְׂמָאל?' 'שְׂאֲנִי אֲבֹל'. 'הַשּׁוֹכֵן בְּבֵית הַזֶּה יִנְחַמְךָ'. 'שְׂאֲנִי מְגֵדָה'. 'הַשּׁוֹכֵן בְּבֵית הַזֶּה יִתֵּן בְּלִבָּם וַיִּקְרְבוּךְ' (מידות ב ב).

הן שמם של השערים הקשור בחולדה הנביאה²² והן הרעיון הגלום במקומם מרמזים בבירור שגם שערי חולדה של המשנה קדומים הם.

נסיונות ליישוב הסתירה

בנסיונם ליישב את הסתירה שבין המשנה מצד אחד לבין דברי יוסף בן-מתתיהו והממצא הארכיאולוגי, מצד אחר, נחלקים החוקרים לשתי קבוצות. אף-על-פי שאין המבטל את ערכו של אחד המקורות וכולם מנסים לפשר ביניהם ולהתאימם זה לזה — יש המעדיפים כמקור נאמן לעניין

20 טומאה וטהרה במקדש, במיוחד טומאת מתים, היו חמורים מאוד בימי בית שני. בתוספתא, יום-הכיפורים א יב נאמר שטומאת הסכין היה קשה להם משפיכות דמים, משום החשש המוצדק לקברים כאיזור הטירופיאון. ראה: מזר (לעיל, הערה 9), עמ' 22-25. את הכניסה להרה"בית בנו על-גבי גשר כבר בתקופה החשמונאית, והמשנה אף מספרת שהרה"בית והעזרות חלולים מפני קבר התהום (פרה ג ג). ראוי לציין גם כי שני השערים שהנכנסים והיוצאים דרכם היו חייבים בטהרה יתירה — שערהכהן מצד מזרח, לשריפת הפרה; ושער קיפונוס לכניסת הכוהנים למקדש — לשניהם נבנו כבשים, גשרים. שכן העובר דרכם חייב לעבור דרך שטח של טומאת מתים: שערהכהן — דרך בית-הקברות של הקדרון, ושעריקיפונוס — דרך קברים בטירופיאון. שנעלמו מעינינו (עד החפירות האחרונות) אך לא מעיניהם של יושבי ירושלים בימי החשמונאים.

21 ראה שחזורו של: K. Galling, *Biblisches Reallexikon*, 1934, pp. 516 ff.
22 'הלא קברי בית דוד וקבר חלדה היו בירושלים ולא נגע בהם אדם מעולם', כבא בתרא א יא. על חולדה נאמר במקרא: 'והיא יושבת בירושלים כמשנה' (מלכים-ב כב יד; דברי הימים-ב לד כב). מסתבר שגם מקום קברה נודע בימי בית שני. ואין זה מענייננו אם אמנם לקוח מקור השם מכך שהיו השערים חפורים באדמה, כמנהרות של חולד. ראה למשל: Schick, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, XX (1899), p. 94 ff.; וכן: הוליס (לעיל, הערה 18), עמ' 245; סימונס (לעיל, הערה 5), עמ' 405, הערה 3.

שערי הרה"בית את דברי יוסף בן-מתתיהו ויש הרואים במשנה מקור ראשי. הראשונים מסתמכים על אופיו המפורט של תיאור יוסף, שהוא תיאור טופוגרפי במהותו ועל התאמתו לממצא הארכיאולוגי. מאלה נביא, למשל, את דברי מ' אבי-יונה במאמרו המסכם על בית שני (גם אם בתיאור המקדש — בניגוד להיקף הרה"בית — הוא מעדיף את הנתונים שבמסכת מידות על תיאור יוסף בן-מתתיהו):

מקורות התנאים דבריהם מועטים על הר הבית ואת תיאורנו נסמך בעיקר על קדמוניות היהודים ומלחמות-היהודים ליוסף בן-מתתיהו. הידיעות הבאות במשנה על מקומות שמחוץ לעזרה אינן נוגעות אלא לפס רחב שמסביב לבית. תכליתו של פס זה היתה להגן על קדושת בית המקדש מפני הטומאה. בסופו של התיאור שבמסכת מידות באה רשימה של שערי הבית, שאינה מתאימה למימצא הארכיאולוגי.²³

ובהמשך דבריו כתב אבי-יונה:

כפי שנאמר למעלה אין מסכת מידות (א, ג) יוצאת אלא במקום אחד מן התחום של 'הר הבית' שתחמה לעצמה, ברשימה שערכה לשערי הר הבית. תיאורה של החומה המערבית לקוי ברשימה זו, לפי שלא נמנה בה אלא שער אחד (שער קיפונוס).²⁴

החלטיים יותר הם דבריו של סימונס:

תהיינה כאשר תהיינה הבעיות שמעוררים תיאורי יוסף והאזכרות שבאקראי, המידע שהוא מספק הוא עדות של עד-ראייה. לא רק שהיה נוכח בעת המלחמה בין היהודים והרומאים על כיבוש המקדש, אלא שבימים השקטים יותר יכול היה לנוע בחופשיות בתוך העזרות המקודשות של המקדש, כאזרח וככוהן בירושלים. יתר על כן, כאשר כתב את ספריו היה עדיין המקדש מונומנט השייך לעבר הקרוב. לעומת זאת, המידע בעניין המקדש שבמסכת מידות הוא לכל היותר סיכומן של מסורות חכמים ובחלקן יש בהן אידיאליזציה עם רמזים המכוונים לשחזור; מקבילתו הקרובה ביותר היא תיאור המקדש של יחזקאל...

כדבר צורתו והיקפו של המתחם המקודש, אף כאן אין מסכת מידות עומדת ברמה אחת עם כתבי יוסף, לפי שהיא מתעניינת אך-ורק בחלק הנחשב 'קדוש' באמת — כלומר החלק הפנימי של הרה"בית — ולא במסגרת החיצונית, העשויה באמנות הלניסטית באופיה שהורדוס העניק לו...²⁵

בין החוקרים האחרים שדגו בנושא והודו שלא היה לאל ידם לפשר בין המקורות אנו מוצאים את סמית,²⁶ וורן,²⁷ הוליס,²⁸ אלבק²⁹ ושליט.³⁰ בין החוקרים המעדיפים במפורש את תיאור המשנה אנו מוצאים את קליין³¹ והורוביץ.³²

23 אבי-יונה (לעיל, הערה 6), עמ' 413. 24 שם, עמ' 414. 25 סימונס (לעיל, הערה 5), עמ' 406-405.

26 G.A. Smith, *Jerusalem—Topography, Economics and History*, II, London 1877, p. 517.

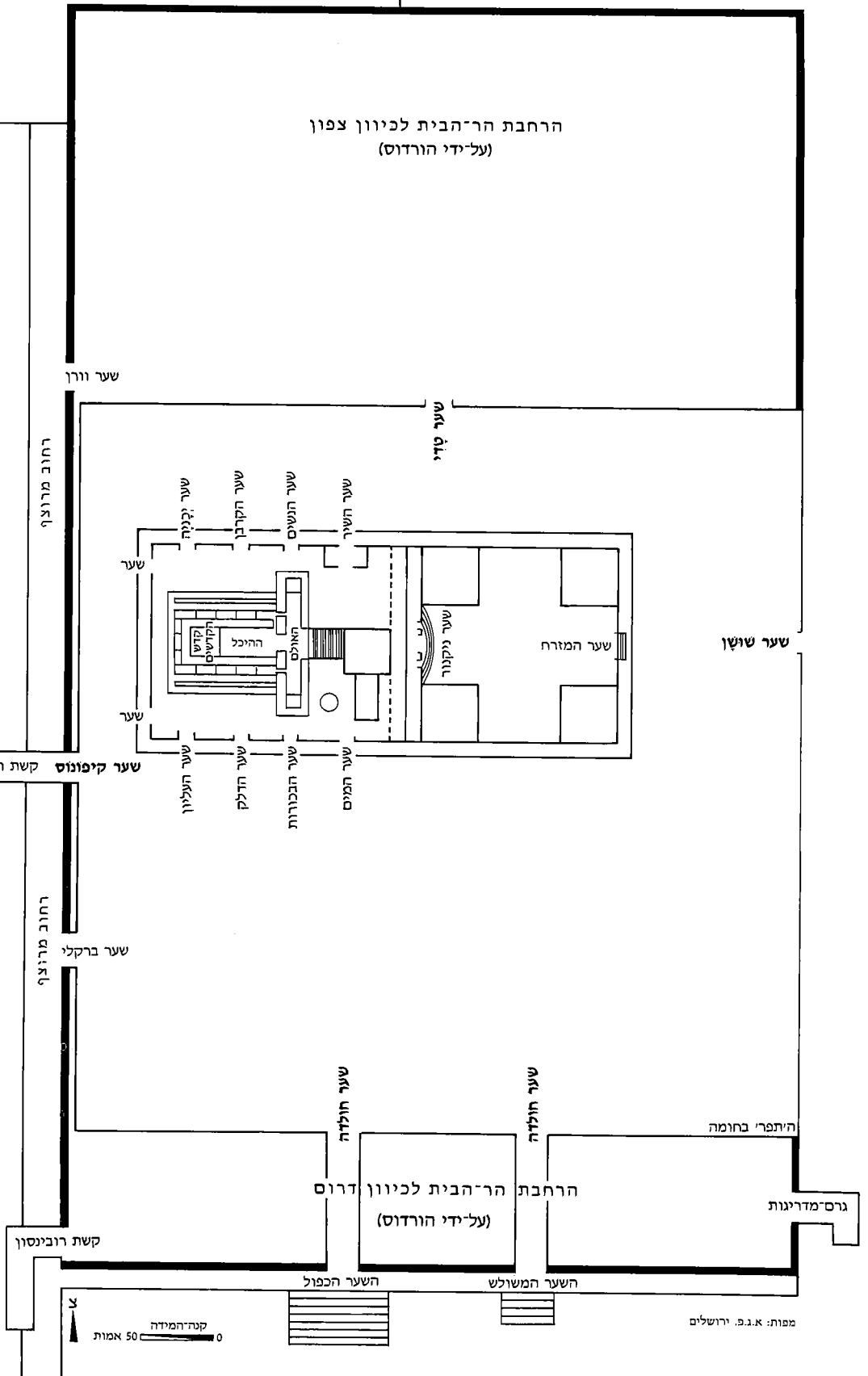
27 וורן וקונדר (לעיל, הערה 5), עמ' 166-168, 193-191, 197-195; וילסון וורן (לעיל, הערה 10), עמ' 118-131:

28 Ch. Warren, *Underground Jerusalem*, London 1876, p. 316. הוליס (לעיל, הערה 18), תכופות.

29 אלבק (לעיל, הערה 12), עמ' 313. 30 שליט (לעיל, הערה 4), עמ' 198.

31 קליין (לעיל, הערה 16), עמ' 132-133. 32 הורוביץ, ירושלים בספרותנו, עמ' 326.

הרחבת הריהבית לכיוון צפון
(על-ידי הורדוס)

שער קיפונוס קשת וילסון

רחוב מרוצף

שער וורן

שער טדי

שער שושן

רחוב מרוצף

שער ברקלי

היתפר' בחומה

הרחבת הריהבית לכיוון דרום
(על-ידי הורדוס)

גרים-מדריגות

שער חולדה

שער חולדה

השער הכפול

השער המשולש

קשת רובינסון

קנה-המידה 0 50 אמות

מפת: א.ג.פ. ירושלים

דרכי ההסבר המקובלות הן שיש להבדיל בין מטרתם של שני התיאורים שהשפיעה על מידת דקדקנותם של המתארים, ויש לקחת בחשבון אי־דיוקים של מקור זה או אחר או שנצטרפו אל רשימת השערים החיצוניים של הר־הבית גם שערים שהיו כסורג המקיף את החצר הפנימית, בתוך הר־הבית.³³

המאחד את כל החוקרים הוא אמונתם ששני המקורות מתארים, ביסודו של דבר, את המקדש ואת הר־הבית בסוף בית שני, כלומר אלה שהקים הורדוס. מנסח את הדברים בבהירות רבה ב"צ לוריא:

חז"ל מיחסים את מסכת מידות לר' אליעזר בן יעקב הראשון, חברו של ר' אליעזר בן הורקנוס שחי בדור החורבן. הוא מספר שדודו אחי אמו היה לוי ונמנה עם השומרים: פעם נרדם על משמרתו ושרפו את כסותו (מידות א, ב). מסתבר שתיאורו המפורט של הר הבית ובית המקדש הוא ממראה עיניו כפי שזה היה בשנים האחרונות לפני החורבן. יוסף בן מתתיהו נמנה עם הכהנים ממשמר יהויריב ואף הוא בן אותו דור. ותיאור בית המקדש שבספריו אף הוא מתיחס לשנים האחרונות לקיומו. ואף על פי ששניהם בני דור אחד ושניהם מתארים את הדברים ממראה עיניהם יש ביניהם הבדלים גדולים ועקרוניים.

אין להטיל ספק במהימנותם של שני המקורות, השאלה שתעמוד לפנינו כיצד ליישב את הסתירות.³⁴

ב"צ לוריא אף מצביע על דרך לפתרון הבעיה: תחומי הר־הבית הלכו והתרחבו בשלבים מאז ימי שיכת־ציון ועד ימי הורדוס. כעוד יוסף בן־מתתיהו מתאר את המצב בימיו, ימי ערב החורבן, הרי המשנה מצלמת מצב קדום – בגלל התנגדותם של חכמים להרחבת הר־הבית בידי הורדוס, שנעשתה תוך התעלמות מן המידות המקודשות של הר־הבית ומדעתם של החכמים. והוא מסיים דבריו בקביעה:

בסיכום נאמה, כי אין להטיל ספק במהימנותה של המשנה, המדברת על הר הבית ששטחו ת"ק אמה על ת"ק אמה גם אם זה עומד בסתירה לדברי יוסף בן מתתיהו ואינו מתאים לגודל השטח המתגלה לעינינו כיום. ההבדל הוא שהמשנה היא קדומה ואולי יש ליחס אותה לימים של שבי ציון, אע"פ שהיא נשתמרה בידינו מפני ר' אליעזר בן יעקב, בן דורו של יוסף בן מתתיהו.³⁵

אין אני שותף ללוריא בכל מסקנותיו ובדרך בה הוא פורש ומבהיר את הדברים הנוגעים לשערי הר־הבית בפרט.³⁶ אבל דומני שדרך הפתרון שהציע היא אמנם הדרך היחידה המאפשרת להבין וליישב את הסתירה שבין תיאור יוסף בן־מתתיהו לתיאור המשנה. הממצא הארכיאולוגי הרב שהצטבר בשנים האחרונות מאפשר לנו לבחון את הבעיה מחדש גם מן הכיוון הארכיאולוגי, כאשר אנו משלבים את הממצא החדש בעצם הדין במקורות.

המקורות והממצא הארכיאולוגי

ראינו לעיל ששערי הר־הבית הנזכרים במשנה, אם אפשר למצוא להם רמזים או זיהוי, מופיעים

33 ראה, למשל: ד' בהט, 'חפירות וורן בירושלים', בין חרמון לסיני – יד לאמנון, ירושלים תשל"ז, עמ' 58.

34 ב"צ לוריא, 'תחומי הר הבית', בית מקרא, לד (תשכ"ח), עמ' 13. 35 שם, עמ' 14.

36 ב"צ לוריא, 'שערי חלדה', בית מקרא, לח (תשכ"ט), עמ' 3-13; הנ"ל (לעיל, הערה 15); הנ"ל, 'שער טדי', שם, לו (תשכ"ו), עמ' 3-10. 37 לעיל, עמ' 50.

כשערים עתיקים של הר־הבית, דווקא מן השלב הקדום לתקופת הורדוס ולשחזוריו שנעשו סביב שנת 19 לפני־הספירה. אם נכונה מסקנה זו, אין תימה שהשערים הנמנים במשנה אינם תואמים לא את תיאור הר־הבית של יוסף בן־מתתיהו ולא את המציאות הארכיאולוגית כפי שהיא ידועה היום (פרט לשערי חולדה ושער קיפונוס, שבהם נדון בהמשך).

פתרון זה מחייבנו להסכים גם עם המסקנה האחרת הנובעת ממנו ותלויה בו: יש במסכת מידות קטעים שנשתקעו בה והם מייצגים לא את דורו של רכי אליעזר בן יעקב, אלא את התקופה הקודמת לימיו בכמה עשרות שנים. עוד לפני ב"צ לוריא³⁷ רמז הוליס לאפשרות כזו³⁸ כשהוא מתייחס למציאות הדומיננטית של מבצר אנטוניה מעל הר־הבית: 'ייתכן שהחכמים תיארו את המקדש כפי שיכול היה להופיע ללא מצודת אנטוניה המאפילה עליו'. וביתר בהירות רמז על כך ב' קנאל,³⁹ אלא שאין הוא מיישם בעצם דיונו את הצעתו זו.

העניין הסבוך של חקירת עריכתה ומקורותיה של מסכת מידות חורג מן המסגרת שלפנינו ואסתפק רק בציונם של רמזים מעטים שעניינם קרוב לוודאי לתקופה הפרה־הורדוסית, כלומר תקופת בית חשמונאי, ומשקפים מציאות זו. כאמור, שער שושן מרמז כנראה על מסורת קדומה; במקום אחר, משנה א', נזכרת הלשכה המזרחית־הצפונית 'בָּה גָּזוּ בְּנֵי חֲשִׁמוֹנָי אֶת אֲבְנֵי הַמִּזְבֵּחַ, שֶׁשָּׁקְצוּם מִלְכֵי יָן'. גם המסורת של שער יְכִנְיָה (ב'ו), 'שְׁבוּ יָצָא יְכִנְיָה בְּגִלְתוֹ', היא קדומה ללא ספק, משום הוכחה לקדמות המשניות אין ברמזים אלה, שהרי אלה מסורות שלא נתבטלו, אבל אולי יש בהם משום סיוע להנחה שאין מסכת מידות יצירה מונוליטית המשקפת אך־ורק את המצב בסוף ימי הבית, אלא שבמקומות אחדים העדיפו לשמור ולציין דווקא את המצב הראשון, לפני תיקונו של הורדוס. עם בניית הר־הבית מחדש על־ידי הורדוס חלו אפוא שינויים הכרחיים בשערים כולם.

שער שושן (שער הכהן). כפי שהוכרר כבר עמד שער־הכהן בקטע הר־הבית שהורדוס לא נגע בו ולא בנהו מחדש. ואם נקבל את גרסת המשנה ששימש אך־ורק לשריפת הפרה נבין שהשימוש בו היה נדיר ביותר, מה גם שכיוון יציאתו היה הישר אל בית־הקברות של הקדרון וזו הסיבה לנחיצותו של גשר כפין על גבי כפין כמעשה שריפת הפרה. סביר להניח שעם פרוץ המרד נאטם שער זה. בפינה הדרומית־המזרחית בנה הורדוס גרם־מדריגות ושער כמקבילה, קטנת־מידות, לקשת רובינסון, ששימש אף הוא כניסה ישירה לסטיו המלכותי, בדומה לשער שמעל קשת רובינסון שבמערב.

שער טְדִי. הורדוס הרחיב את הר־הבית, כפי שמעיד יוסף בן־מתתיהו, גם לכיוון צפון וגם לכיוון דרום. ההרחבה צפונה הצריכה העתקת מקומו של שער טְדִי. פרגוסון טען שהשער יצא מכלל שימוש עם המרד, לפי שהיתה זו נקודת־תורפה בצפון ירושלים.⁴⁰ הקושי באפשרות זו טמון בעובדה שעל שער זה הגנה המצודה אנטוניה — וכיצד יכול היה לשמש נקודת־תורפה. הורדוס לא חידש כנראה שער זה בחומה הצפונית משום שאנטוניה חלשה על מקומו, מה גם שכבר בתקופה

38 הוליס (לעיל, הערה 18), עמ' 244.

39 ב' קנאל, 'הר הבית בימי בית שני', האומה, כד (אפריל 1968), עמ' 1-2. בעמ' 7 מציין קנאל שאפשר ששערי המשנה מכוונים לתקופה החשמונאית, אולם כפירוט הוא כורך את שערי המשנה ויוסף בן־מתתיהו ללא הבחנה.

40 I. Fergusson, *The Temples of the Jews and the Other Building in the Haram Area*, London 1878, p. 87. הוליס (לעיל, הערה 18, עמ' 259) טוען שהשער היה תת־קרקעי.

קשת רובינסון, בחומה המערבית של הרה"בית

החשמונאית לא שימש כלום, כפי שנאמר במשנה. ייתכן שהביטוי 'לא שימש כלום' משקף את המצב בתקופתו של הורדוס שבו שלטה אנטוניה על השער, והעם נאלץ לכתת רגליו מכניסה בשער זה אולי בגלל הצבא הנוכרי שישב באנטוניה. אי בנייתו מחדש של השער בימי הורדוס נבע מתכנון מחודש של הכותל המערבי והרחוב שלמרגלותיו ובניית האנטוניה. וייתכן שישער וורן שימש כחליף לשער טְדִי החשמונאי.

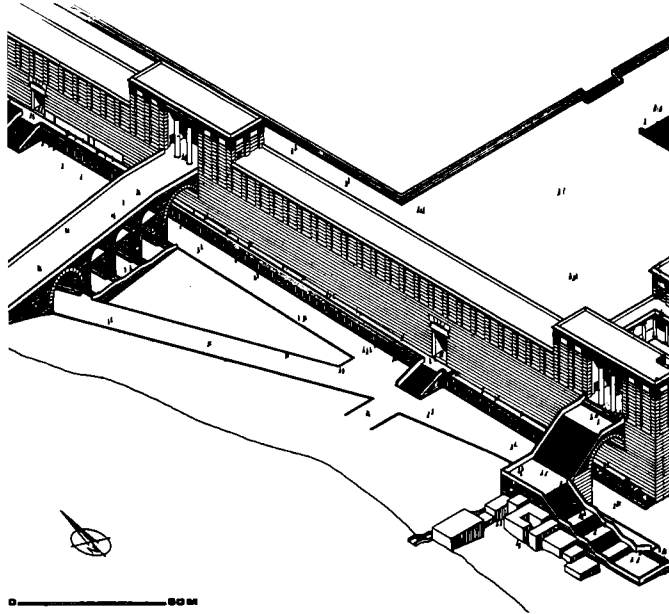
שערי הקיר המערבי. הפירים לאורך החומה⁴¹ והמנהרה לאורך הכותל המערבי שנחפרה על-ידי משרד הדתות מצפון לקשת וילסון, מוכיחים באורח חד-משמעי שהקיר המערבי של הרה"בית נבנה כמקשה אחת; כך גם קשת רובינסון וקשת וילסון ויחסן של הקשתות לרחוב שנחשף מתחתם מוכיחים על תכנון אחיד וכולל של קטע זה בימי הורדוס.

השער שמעל קשת רובינסון, ששימש למעשה בתכנון הראשון כניסה לסטיו המלכותי, היה ברבות-הימים — לאחר תקופת הורדוס — לכניסה מן המניין להרה"בית. עם בניית הרחוב למרגלות החומה הפכה הגישה לחומה נוחה ביותר, ויתירה מזו: רחוב זה שימש עורק-חיים מרכזי וקישר בין שכונות ירושלים הצפונית לבין השכונות הדרומיות.⁴² משום כך נבנו שני שערים, ברקלי וורן, לאור-דווקא על-גבי גשרים. הפיכת הרחוב למרכז-החיים של ירושלים חייבה הוספת שערים בקטע זה של החומה. אך, היה עדיין צורך לשמור על טומאה וטהרה⁴³ ולעמוד על מסורת של כניסה להרה"בית

41 ראה לעיל, הערה 19 — פירים אלה מוכיחים, שהכותל המערבי נבנה מקשת אחת, אין תפרים, גם אם ביסודותיו יש אבנים שסיתותן שונה.

42 המשכו של רחוב זה נחשף על-ידי בליס ודיקי בכיוון דרום. ראה: מזר (לעיל, הערה 9), עמ' 13; F.G. Bliss & E.C. Dickie, *Excavations of Jerusalem, 1894-1897*, London 1898, p. 132

43 ראה לעיל, הערה 20.

שחזור החומה המערבית של הר־הבית על־פי הממצא הארכיאולוגי

דרך שער קיפונוס שעבר אולי מעל גשר ובמיוחד לאותם כוהנים שהתגוררו בעיר העליונה. לפיכך יש להניח ששער קיפונוס והגשר אליו שוחזרו מערבית ממקומו המקורי של שער קיפונוס.

שערי הקיר הדרומי. גם את הכותל הדרומי בנה הורדוס מחדש. הוא הרחיב את הר־הבית לכיוון דרום, ואכן כל כותל זה בנוי מקשה אחת. אם נקבל את הסברה שה'תפר' הניכר בקיר המזרחי של הר־הבית כ־32 מטרים מצפון לפינה הדרומית־המזרחית משקף את ההרחבה של הורדוס לכיוון דרום,⁴⁴ ייתכן שהשער הכפול והשער המשולש הנראים היום בחומה הדרומית אינם זהים למעשה לאלה של המשנה. אם היתה ההרחבה ההורדוסית בדרום רצועה אחידה וחומת הר־הבית הדרומית בתקופה הפרה־הורדוסית היתה בכל חלקיה מצפון להרחבה, יש לחפש את שערי חולדה המקוריים במקום כלשהו מצפון למקום השער הכפול והשער המשולש של ימינו. מנהגי הכניסה⁴⁵ והיציאה מכיוון זה היו לחלק מהלכה קבועה שהתגבשה במשך שנים רבות ולפיכך נאלץ הורדוס לשחזר את השערים.

שינוי־שחזורו של הורדוס הם שגרמו לדמיון למראית־עין שבין השערים המתוארים במשנה לבין אלה שמתאר יוסף בן־מתתיהו. משום כך נמשכו חוקרים רבים לנסות ולפשר בין המקורות. אולם דומה שהסתירות האמיתיות בין שני המתארים הן כה רבות עד שאין לנו מוצא אלא להניח — כפי שנסינו להראות כאן — שכל תיאור מייצג תקופה שונה בחייו של הר־הבית בימי בית שני — זה מכוון לימים שלפני שחזורי הורדוס וזה לימים שלאחריו.

44 ראה בעניין זה, על המצב בתקופה ההלניסטית אצל: י' צפריה, 'מקום החקרה הסלבית בירושלים', קדמוניות, ה (תשל"ג), עמ' 126-125; Y. Tsafir, 'The Location of the Seleucid Akra in Jerusalem', *Revue Biblique*, LXXXII (1975), pp. 501-521

45 נוסף על הכניסה להר־הבית נעשתה מימין לשמאל גם העלייה למזבח. מסתבר שהיה זה מנהג יווני קדום. השווה: ש' ספראי, העלייה לרגל בימי הבית השני, תל־אביב תשכ"ה, עמ' 145, הערות 169, 170.